

הסטטוס המעשי של החילוניות במשפט הישראלי*

עמרי קאופמן¹

חילוניות. אותו מונח כל כך מוכר מהשיח החברתי המתקיים בארץ, הדיר את רגליו מספר החוקים של מדינת ישראל. אין ולא חיקוק אחד המשתמש במונח, או באיזה מהטיותיו המוכרות. העדרו בולט עוד יותר נוכח שפע הוראות החוק הנוגעות לעיגון אינטרסים דתיים, ודתיים-יהודים בפרט.

לעומת זאת, בבדיקת הרטוריקה בה נוהגים שופטי בית המשפט העליון בפסיקתם, נמצא, שנעשה שימוש במאות מקרים שבהם תוארו המוסדות הממלכתיים הכלליים כחילונים, כולל בית המשפט עצמו ופסיקתו. הגדיל הנשיא אגרנט שהכריז חגיגות, באחד מפסקי הדין על רקע תיקון חוק השבות בראשית שנות השבעים, שמדינת ישראל הוקמה על יסודות חילונים ליברליים (ע"א 630/70 טמרין נ' מדינת ישראל, פ"ד כו(1) 197).

המהפכה הלאומית- קרש קפיצה של החילוניות

בטרם נבחן את הסטטוס המעשי של החילוניות במשפט הישראלי, יש לברר, ראשית, מה משמעותו של אחד המונחים היותר שגורים בפי ישראלים רבים, לבטח ישראלים המגדירים עצמם בני הלאום היהודי, כאשר הם מבקשים להגדיר את זהותם כחילוניות. החילוניות, כשלעצמה, מבטאת העדר אמונה בכוח מטה-פיזי עליון.

ההגדרה המילונית שלה אומרת במה החילוני אינו מאמין יותר מאשר מבמה הוא כן מאמין. ככזו, באמת ניתן להציגה ככלי ריק, שכן, אין לה אפילו היכולת להצביע על תוכן פוזיטיבי, והיא נאלצת להסתפק בהגדרה של דרך השלילה. העדר אמונה שכזה לא היה נחלת הקדמונים. ההומניזם העברי והפילוסופיה המדינית היוונית היו מתובלים ביראת האלוהים.

אפילו הומניסטים דגולים כגון לוק וזאן זק רוסו, כרכו בכתביהם בדבר טבעה של החברה האנושית הרצויה את האמונה הדתית. היה זה רק לאחר שיאה של תנועת ההשכלה באירופה, שהתבונה של ההומניזם החילוני, או האזרחי, תפסה את מקומה של ההומניזם התיאסטי, או הדתי. היה זה גורג הוליוק, באנגליה של המאה שעברה, שנחשב לאבי החילוניות המודרנית. הוליוק, לאחר שישב במאסר בגין פעולתו, יסד את Rationalist Free Press בה ביטא את הגותו בדבר מרכזיותו של האדם בבריאה, פיתוח היכולת וההגשמה האנושית, וביסוס החברה על שלטון החוק כפי שעוצב על ידי הקהילה.

את קפיצת המדרגה האמיתית לתפישה החילונית יש לכרוך עם תנועת הלאומיות וזכות ההגדרה העצמית. מה שהפך לתו התקן החדש להגדרה מדינית בעולם בו אנו חיים כיום. המהפכה הלאומית החילונית שימשה קרש קפיצה להתמקדות לצרכים שונים של הפרט, זכויותיו וזיקתו לקולקטיב לאומי, שבו הדת מהווה סך הכל רכיב נוסף בזכויות הפרט והקהילה, אותם.

יש לכבד. החילוניות אפשרה למרקם הלאומי לבנות מערכת תרבותית ענפה, שבהרבה מקרים מחקה את הדפוסים המוכרים מהפולחן הדתי.

מובן שנכח ההיסטוריה עמוסת הנרטיבים והדוגמות הדתיות, אך ניתן לדבר על איזה שהיא תרבות לאומית, מבלי שתעשה התייחסות למקורות הדת, גם כאשר אנו מדברים על תרבות לאומית- חילונית. כדרך האמרה המפורסמת על פורנוגרפיה: גם חילוניות היא עניין של גיאוגרפיה.

* מתוך: יעקב מלכין (עורך), **תרבות היהדות החילונית - הגות חדשה בישראל**, הוצאת כתר וספריית היהדות החילונית 2006, עמ' 317-321. כתביהם של עשרים וארבעה מחשובי ההוגים בישראל על הנושאים: התפתחות ההגות היהודית החילונית ומקורותיה ביהדות ובתרבות העמים; מעמדה של האישה ביהדות; בעיית "מיהו יהודי" והגדרות הזהות הלאומית היהודית; הומניזם ויהדות - מוסר חילוני ביהדות כיוורון של הזרם הנבואי בתנ"ך; היהדות החילונית בישראל - פנים בתרבותה ובמעמדה; אלוהים בעיני יהודים חילוניים. לקריאת ההקדמה ותוכן העניינים ראה: <http://www.free-judaism.org/76682/tarbut>

¹ ע"ד עמרי קאופמן הינו חבר הנהלת האגודה לזכויות האזרח בישראל והנהלת מיתר - המכללה ליהדות כתבות; הדברים נכתבו בהשראת עבודת המאסטר במשפט בינלאומי שהגיש בנושא: "מעמדה המשפטי של החילוניות בישראל"

איך מכנה משותף לאומי - חילוני למכלול האזרחים

הציונות היא תופעה מוקצנת של ניסיון בליעה לאומי של מקורות דתיים. גישתם של האידיאולוגים הציונים, והמשכה בתרבות הישראלית המתהווה, דגלה בתהליך של זיקוק רכיבים לאומיים ביהדות שימשו לעיצוב הסולידריות האתנית-תרבותית, הנדרשים לצורך הכרה המדינית ומאבק לאומי.

החילוניות, אם כן נתפסה כתשתית רחבה ומוסכמת להווייה הרוחנית בה החזיקה המסה המרכזית של מייסדי הארץ, ולא רק בבחינת הזכות הצרה יותר לחופש מדת, עליה אנו נאבקים כיום. כך, כאשר אנו מוצאים בהכרזת העצמאות של המדינה, אותה הגדיר בית המשפט העליון כ"אני מאמין" של המשטר הישראלי, התחייבות לשמור, בין השאר, על חופש דת ומצפון, חשוב לזכור שהדבר נעשה בקונטקסט של מדינה חילונית ליברלית, היונקת את זהותה הלאומית משורשים יהודיים (בג"צ 73/53 קול העם בע"מ נ' שר הפנים, פ"ד ז 871).

לפי שעה, הסקרים המתפרסמים חדשות לבקרים מצביעים על כך, שהיהודי החילוני "הממוצע" בישראל רחוק מלנהל חייו במנותק מההשקפה היהודית הדתית. הדברים נכונים עוד יותר כאשר למגזר הלא יהודי בישראל: הוא יתכנס בחוג המשפחה בחגי הדת - כאשר החגים היהודיים מוכרים כחגים לאומיים; יקיים מכסה מסוימת של טקסים דתיים במעגל החיים, שמקורם בדת - על-פי רוב נאמן לקוד ההלכתי החמור יותר; ובעיקר ירגיש מזוהה עם השיוך הדתי-לאומי שלו יותר מכל הגדרה קבוצתית אחרת. כך, בעוד שבמדינות אחרות אירועים לאומיים, המנציחים את העצמאות המדינית והאזרחית, ימי זיכרון, או אפילו הנפת דגל או שירת המנון באירועי ספורט, משמשים מקור ליצירת מכנה משותף לאומי-חילוני למכלול האזרחים, בישראל הם מהווים דווקא מוקד נוסף של מתיחות, ואינם מאפשרים, בינתיים, התייחסות אחידה לדמותו של הישראלי החילוני.

צביונה של מדינה נקבע על פי דפוסי החשיבה של תושביה

נשאלת השאלה עד כמה נשמרה מחויבותה של המדינה לאותו אופי חילוני בו דובר. נראה, שכדרך התמודדות עם שאלת יהדותה של המדינה, זוהי גם התשובה באשר לחילוניתה. כך, ההסכמה הרחבה ביותר לשאלה מהי מדינה יהודית, כולל זו של בית המשפט העליון, הינה, שזוהי מדינה בה קיים רוב יהודי (ע"ב 1/65 ירדור נ' יושב ראש ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השישית, פ"ד יט(3) 365). כך הדבר לגבי אופיה החילוני. צביונה של המדינה נקבע על פי דפוסי החשיבה של תושביה, האמנות והספרות שהיא מפיקה, התרבות הפוליטית ונורמות החינוך של דור העתיד. ההגמוניה, הלכאורית, של התפיסות החילוניות של מרבית דור התקומה והאבות המייסדים, מדת העבודה בתפיסה סוציאליסטית המוקצנת, ועד הרביזיוניזם וברית הבריונים החילונית של ז'בוטינסקי, איננה עוד. משיחות דתית לאומנית, מאבק לזכויות עדתיות בכסות של חקיינות חרדית זולה והתרחבות שורות החוגים החרדיים והמסורתיים - גם בקרב האוכלוסייה הלא-יהודית, משמשים כולם גורמים דומיננטיים בחברה הישראלית, שאינם מותירים עוד אפשרות להשאיר הבנות שבעל-פה בלי עיגון חוקתי.

נראה שבזמנו, מייסדי המדינה היו כה משוכנעים בדבר אופייה הדמוקרטי-חילוני של החברה שתיווצר, עד שהסכימו על הימנעות מכינונה של חוקה שתעגן את התפיסה הזו - ממש כמו שלא ראו צורך בעצם אזכור היותה של ישראל מדינה דמוקרטית (מונח שהופיע לראשונה בחקיקה רק בסוף שנות השמונים, עם פרוץ הכהניזם שהוכיח שקיימות אנטרפרטציות נוספות - ומזוויעות - ליהודיותה של המדינה). ב-1992 הכירה הכנסת בחובתה להפוך את התורה שבעל פה לתורה שבכתב, וחוקקה שני חוקי יסוד, מעט מתוך עוגת חירויות האדם, הכל כפי שהתירו לה השיקולים הקואליציוניים. בחוקי יסוד אלו הואילה הכנסת לאמץ את הקוד הנורמטיבי שמבוטא במגילת העצמאות, ולקומם מעט ממעמדה השכוח, והדגישה לראשונה את אופי המדינה באמצעות צמד המילים "יהודית ודמוקרטית". מה שהיה בעבר מעט המעיד על המרובה, נתפס כיום כחקיקה אולטרה-טולרנטית שיכולה בתעלולי אקרובטיקה משפטית לחלץ פסיקה שתאפשר ליבא בשר לא כשר (בג"צ 3872/93 מישראל בע"מ נ' ראש הממשלה ושר הדתות, פ"ד מז(5) 485; שנאסר

מחדש בחוק עוקף בג"ץ), או לנסוע בשבת בציר ראשי במרכז ירושלים שנסגר לתנועה, בתנאי שהנהג ידע מראש את זמני התפילה (בג"צ 5016/96 חורב נ' שר התחבורה, פ"ד נא(4) 1).

מעניין לציין שהגורמים הזרים שהיו מעורבים בהיווסדות מדינת היהודים הקפידו, שלא להתערב בשאלת המבנה הפנימי של המדינה העתידה, לא כל שכן בתכניה ובעקרונות השלטון בהן תדגול. יחד עם זאת, נושא מעמדה של הדת ושמירת חופש המצפון היו מהנושאים הבודדים שכן זכו להתייחסות המעצמות והגופים הבינלאומיים. כך, בהחלטת החלוקה התנתה עצרת האו"ם את יישום ההחלטה בהתחייבות, של שתי המדינות למספר עקרונות. הראשון שבהם הינו הבטחת חופש מצפון ופולחן דתי - כך, בסדר זה. סירוב הערבים להצעת החלוקה, ופרוץ מלחמת השחרור ביטל את הצורך של מדינת היהודים שקמה להכריז על מחויבותה זו (מעבר למה שעשתה בהכרזת העצמאות, וגם זאת בהתנדבות). נראה שאם לא מתוך כבוד לאזרחיה שלה, ועמידה בהתחייבות הכלולה בהכרזת העצמאות כלפי פנים, אולי מתוך חובתה לקהילה הבינלאומית, הגיעה השעה לתבוע את פרעון השטר לשמירת חופש המצפון, חופש הדת וחופש מדת. כך נחסוך מעצמנו סיטואציות בלתי אפשריות בהן בית המשפט מודה בפסיקת נכאים שחופש המצפון וחירות הפרט נסוגים מול חקיקה דתית (ע"א 450/70 רגוזינסקי נ' מדינת ישראל, פ"ד כו(1) 129), וקבוצה המבקשת להתנהל על-פי ערכים חילוניים הומניסטיים נאלצת לבקש ולהכיר בה כעדה דתית מוכרת (ולאיכשל). האגודה ההומניסטית-חילונית בישראל נ' ממשלת ישראל, פ"ד נא(4) 289).

עניינים שבשוליים נהיו לעיקר

מדינת ישראל הוקמה כמדינה יהודית. זו היתה שאיפת מייסדיה, זה היה הבסיס האידיאולוגי להצדקת המפעל הציוני, שהביא להקמתה, וככזו היא הוכרה על ידי אומות העולם. את התוכן הקונקרטי של אותה "יהודיות" לעומת זאת, מעולם לא נדרשו קברניטי המדינה להציג קבל עם ועדה, אך במגוון הדעות המוכר כיום, ברור כי הצביון שביקשו לשוות לה היה יותר במובנה ההרצליאני של מדינת היהודים מאשר מדינה המאמץ לתוכה קודים הלכתיים יהודיים. נהוג לומר, שנוכח ענייני השעה שדחקו בעת ההקמה, שאלת זהותה של המדינה היהודית נדחקה לקרן-זווית, ושם נשארה בחמישים ושמונה השנים שעברו מאז.

לאחר פרק הזמן המאוד אינטנסיבי שחלף מאז, הגישה הזאת אינה יכולה לתפוס עוד. מדובר בתהליך כפול: ענייני השעה שבערו אז, אותן נחיצויות בסיסיות, פשוט השתנו. תשומת הלב האישית והציבורית התפנתה לבחינת הקיים. במקביל, עניינים שהיו אז (אולי) בשוליים- התפשטו לתוך לב לבה של הרקמה החברתית, ונותנים את אותותיהם בהיקף ובעומק שלא היו קיימים בעבר.

יש היבט נוסף, שלישי, לעליית קרנה של שאלת הזהות. הקונצנזוס הרחב בדבר הפרשנות החילונית שיש לתת לזהותה של המדינה, מאבד מאחיותו. אותה תשתית של פולקלור חלוצי-ציוני, ששמשה בעבר תחליף הולם לפן הדתי של היהדות, נשחקה, ואת מקומה תופסים גורמים חדשים, שבצד טענתם להחלפת האתוסים הקודמים, הם קוראים תגר על הצביון שיוחס לדמותה של המדינה. הניסיון החיובי והשלילי הנלמד ממדינות הים הינו, כי ככל שתרחב הפרשנות ההומניסטית - השמה את האדם במרכז הווייתה של המדינה - כך תקטן ההתנגדות המגזרים החשים מאוימים מהגדרה לאומנית-דתית ואתנו-צנטרית. על אחת כמה וכמה כאשר אנו עוסקים בפרשנות הניתנת ליהדותיותה של המדינה, שבהגדרתה הרחבה ביותר מדירה את מי שאינו נכנס תחת כנפיה.

התוצאה לה אנו עדים כיום בציבור הישראלי, היא היותו בלתי מסוגל להמשיך ולהוריד את נושא שאלת זהותה של מדינת ישראל מסדר היום. נכונות זאת חייבת להיות מנוצלת לשיח ציבורי מעמיק באשר לעקרונות אותם יש לקבע כצעד קדימה לבניית חברה מתקנת

וחופשית יותר – עקרונות שחלקם לפחות נתפסו כמובנים מאליהם: שוויון, חופש המצפון ושאר זכויות הפרט הינם עיקרים עליהם כבר הוסכם בעבר – ללא צורך בגזירתם האפולוגטית מתוך כבוד האדם וחירותו. עתה, לשם מימוש דמותה הערכית של המדינה, נדרשת מעורבות עממית רחבה לפחות כמו זו שהתגייסה להקמתה בפיזית.

*